

Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Ա. ԳՆՈՒՆԻ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԵՎ ՓՈՂՈՑԻ ԳՈՐԾԱԹՆԱԿԱՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԹՈՒՅԹՆԵՐԻ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Քաղաքը, որպես կայուն սոցիո-մշակութային երևույթ, օժտված է այդ կատեգորիան բնորոշող բոլոր հատկանշական գծերով, մասնավորապես նշանակության բաղադրատարրերով, առանց որոնց բոլոր երևույթները կվերածվեին զուտ կենսաբանականի¹:

Նշված սկզբունքը տարածվում է նաև քաղաքը կազմող բաղադրատարրերի՝ մասնավորապես փողոցի վրա: Մարդանց խմբերի կամ համայնքների միջև իրականացվող հաղորդակցությունը հանդիսանում էր և հանդիսանում է տվյալ խմբի կամ համայնքի զարգացման գլխավոր գրավականներից մեկը: Ըստ Բ. Բլուեի՝ ճանապարհների առկայությունը որոշիչ դեր է խաղացել վաղ քաղաքային բնակավայրերի առաջացման գործում²: Այդ իսկ պատճառով պատահական չէ, որ ճանապարհը և փողոցը, կատարելով զանազան գործառույթներ, միևնույն ժամանակ ունենին նաև խորհրդանշական դեր: Հենց այդ՝ խորհրդանշականի և գործառականի միաձուլումով էլ պայմանավորված է հին աշխարհում ճանապարհի և փողոցի ընկալումը:

Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս Ն. Բ. IV-III հազ. բնակավայրերում հաստատագրված են կանոնավոր փողոցներ: Փողոցի դերի և նշանակության մասին են վկայում վերջինիս տեղադրությունը բնակավայրում երկար ժամանակահատվածում: Այսպես, ծայրամասից միջնաբերդ տանող Նորշունթեփեի փողոցը կենտրոնակ է եղել XXIV-XXII շինարարական հորիզոնների ընթացքում, այն ժամանակ, երբ բազմաթիվ մանր փողոցներ բազմիցս փոխել են իրենց տեղադրությունը³: Փողոցի նշանակությունն ընդգծվում էր ոչ միայն դրա ուղղվածությամբ, այլև վերջինիս երկայնքով հիմնված կառույցներով: Այսպես, Յիխիա-Գորա բնակավայրի B2 հորիզոնի N 2 և 3 կացարանները ճակտոնային մասով նայում են փողոցին: Իր հերթին ճանապարհը տանում է դեպի սյունազարդ մուտքով N 1 շինության (ամենայն հավանականությամբ պաշտամունքային կամ հասարակական կառույց)⁴: Ըստ երևույթին, պաշտամունքային նշանակություն ունեին Ամիրանիս-Գորայի ժայռափոր ճանա-

¹ П. Сорокин., Общая социология, В кн.: П. Сорокин, Человек, цивилизация, общество, М., 1991, с. 101.

² B. W. Blouet., Factors influencing the evolution of settlement patterns, In: Man Settlement, Urbanism. Oxford 1972, p. 6-7.

³ A. G. Sagona, The Caucasian region in the Early Bronze Age, Oxford, 1982, P. 1, p. 74.

⁴ 3. Զ. Махарадзе. Поселение Цихиа-гора и проблема переодизации культур эпохи бронзы на территории Грузии. В сб.: Между Европой и Азией. С.-Пб 1996, с. 74.

պարհը, որը, ձգվելով բլրի արևմտյան լանջով, ծիսական կառույցներից մեկի վերևում ավարտվում էր հարթակով⁵:

Մի քանի ժայռափոր արահետներ տանում են դեպի Շիրակի մարզի Գյուլիբուլա գյուղից մոտ 2 կմ արևելք գտնվող բնակավայրը: Հատկանշական է, որ անցողիները տանում էին դեպի սրբատեղի, որն իրենից ներկայացնում էր ժայռի մեջ փորված փոսիկների և առվակների համակարգ: Առանձնապես աչքի է ընկնում ժայռի մեջ փորված լայն անցուղին, որի հատակին փորված էին ակոսներ, ամենայն հավանականությամբ, մարտակառքերի համար: Բնակավայրի տարածքից հավաքված վերգետնյա նյութը բնորոշ է վաղ, ուշ բրոնզե դարերին, ուշ անտիկ ժամանակաշրջանին և միջնադարին⁶:

Հետագա դարաշրջաններում մոնումենտալ ճանապարհների կառուցման ավանդույթը ոչ միայն չի մարում, այլև շարունակում է զարգանալ: Հաստատագրված է սալահատակ քարե ճանապարհ, որը տանում էր դեպի Փարվանա լճի ափին տեղադրված Շառրի կիկլոպյան համալիրը: Համալիրը զբաղեցնում էր երկու բարձունքները: Ճանապարհը սկսվելով մեկից՝ ոլորապտույտներով բարձրանում է դեպի բարձր գագաթը: Ընդ որում ճանապարհին իր երկայնքով ընդգծված է հարթակներով, աստիճաններով, ինչպես նաև մենհիրներով: Նմանատիպ մեկ այլ հուշարձան՝ Աբուլը, տեղադրված է Փարվանայի հակառակ ափին⁷: Ն. Ք. II հազ. երկրորդ կեսով է թվագրվում ՀՀ Արագածոտնի մարզում գտնվող Լազարավան ամրոցը, որտեղ բացված է ուղիղ փողոցների ցանց, ընդ որում փողոցներից մեկն ուներ մոտ 6 մ. լայնություն⁸: Բացառված չէ, որ անցուղիների դեր են կատարել նաև Մեծամորի Մեծ բլրի համալիրի հաստատագրված դարավանդները⁹:

Հին աշխարհում ծիսական կամ նաև նման գործառնությունները փողոցները հազվադեպ չէին: Դրանք սովորական էին Միջագետքի քաղաքների համար: Տաճարին կից երկար ուղղանկյուն բակ պեղված է Ուրուկի Ն. Ք. IV հազ. վերջի շերտերում, ինչպես նաև Մարիի կառավարիչ Զիմրի-Լիմի պալատում: Սրբազան ճանապարհի դասական օրինակ է Նաբուգոդոնոսոր II-ի ժամանակ կառուցված «Արարողությունների ճանապարհը» Բաբելոնում, որ տանում էր Բշտարի դարպասից դեպի Ստորին քաղաք¹⁰: Խեթական պետությունում նմանատիպ նրբանցքներ, միջանցքներ և փողոցներ հաստատագրված են մայրաքաղաք Խաթուսասում¹¹: Ծիսական նպատակներով ճանապարհների օգտագործման մասին վկայություններ ենք գտնում նաև Աստվածաշնչում (Ողբ Գ 9, Եզեկ. Թ 2): Փողոցներում արարողությունների անցկացման ուղղակի հիշատակում է պարունակվում Երեմիայի Ողբում. «Միոնի ճանապարհները սուգ բռնեցին, որովհետև նրա տարեկան տոներին եկողներ չկան» (Ողբ Ա 4): Աստվածաշնչում ճանապարհի սրբագործման մասին է վկայում Երեմիայի մարգարեության հետևյալ դրվագը. «Ձեր ճանապարհներին և ձեր

⁵ **Т. Н. Чубинишвили**. К Древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1975, с.230.

⁶ Գյուլիբուլաի սրբավայրը հետախուզվել է 1989 թ. Հ. Խաչատրյանի և Հ. Հակոբյանի կողմից:

⁷ **Г. Нариманишвили**, Новые открытия в Триалети и некоторые вопросы функции, происхождения распространения ритуальных дорог. В сб.: Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, 2003, с. 66.

⁸ Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Ե., 1996, էջ 71:

⁹ **Է. Խանգաղյան, Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան**, Մեծամոր, Ե., 1973, էջ 150:

¹⁰ **С. Ллойд**, Археология Месопотамии, М., 1984, с. 55, 180, 235.

¹¹ **Дж. Маккуин**. Хетты и их современники в Малой Азии, М., 1983, с. 74-77.

գործերին ուղիղ ընթացք տվեք և ականջ դրեք ձեր տեր Աստծո ձայնին» (Եր. ԻԶ 13): Հայտնությունում էլ ասվում է. «Վեցերորդ հրեշտակն իր սկավառակից թափեց մեծ Եփրատ գետի վրա և ցամաքեցին նրա ջրերը, որպեսզի ճանապարհը պատրաստի Արևելքի թագավորին» (Հայտ. ԺԶ 12-13):

Ճանապարհի խորհուրդը կապված էր նաև անդրշիրիմյան կյանքի հետ: Վերջին տարիներին Թռեղքում կատարված հնագիտական պեղումների ընթացքում ի հայտ են եկել սալահատակված ճանապարհներ, որոնք տանում էին դեպի NN III, IV, VI, VIII, XV, XVII, L, թռեղքյան և NN 3,4,6 գուրտակետյան դամբարանները: Թռեղքի նշված համալիրները թվագրվում են Ն. Ք. III հազ. վերջով, իսկ N L դամբարանաբլուրը՝ բեղենյան մշակույթի ժամանակաշրջանով¹²: Դեպի դամբարանաբլուրը տանող մի ճանապարհ էլ երևում է ՀՀ Շիրակի մարզի Հարթաշեն գյուղում¹³:

Ուրարտական ժամանակաշրջանում հաստատագրված են դեպի Ժայռափոր դամբարաններ տանող անցուղիներ¹⁴: Հանդիսավոր երթի համար նախատեսված փողոց հայտնաբերված է նաև Էրեբունիում, ընդ որում փողոցի սկզբում, մուտքի մոտ գտնվում էր շինարարական արձանագրություն¹⁵:

Նշված ավանդույթներն իրենց արտահայտությունը գտան նաև անտիկ դարաշրջանում: Հունական աշխարհում փողոցը կամ ճանապարհը, ամենայն հավանականությամբ, ընկալվում էին որպես ծիսական առումով մաքրագործված տարածք: Այսպես, Էլեվսինից Աթենք տանող ճանապարհը կոչվում էր սրբազան¹⁶: Աթենքի դարպասից դեպի Կերամիկ կոչվող թաղամաս տանում էին երկու սյունազարդ ձեմուղիներ, որոնցից մեկում տեղադրված էին երևելի քաղաքացիների արձանները, իսկ մյուսում աստվածների սրբարանները (կՈՉր. I, II, 4-5): Դեպի Աթենք տանող ճանապարհներից մեկը կոչվում էր Եռոտանի, քանզի ժամանակին այստեղ տեղադրված էր եռոտանի զոհարան (կՈՉր. I, XX, 1): Ճանապարհի՝ ծիսականորեն մաքրագործված վայր ընկալելու մասին են վկայում նաև ճանապարհների երկայնքով անցկացված մրցումների և կառուցված մարզադաշտերի մասին հիշատակությունները (կՈՉր. III, XII, 1, VIII, X, 1, VIII, XII, 3): Միքենեից ոչ հեռու Հերեյոնում (Հերայի սրբազան տարածք) ճանապարհի երկայնքով հոսում էր Էլևտերիոս (Մաքրագործող ջուր) աղբյուրը, որի ջրերը օգտագործում էին քրմուհիները ծեսի ընթացքում (կՈՉր. I, II, 2): Հին Հունաստանում Հերմեսը համարվում էր ճանապարհների տիրակալ, որին նվիրված քառանկյուն կոթողները՝ հերմաները, հաճախ տեղադրվում էին ճանապարհների երկայնքով (կՈՉր. IV, XXIII, 4, VII, XXVII, 1): Նմանատիպ կոթողների ավերումը Ն. Ք. V դ. Աթենքում լուրջ քաղաքական ճգնաժամի պատճառ դարձավ և գնահատվեց որպես պետական հեղաշրջման փորձ¹⁷:

Հին Հունաստանում պահպանվում էր նաև ճանապարհ-անդրշիրիմյան աշխարհի կապը, քանզի ճանապարհների երկայնքով էին տեղադրված հերոսների և առավել

¹² Г. Нариманишвили., նշվ. աշխ., էջ 65:

¹³ Հարթաշենի հնավայրի հետ մեզ ծանոթացրել է Շիրակի երկրագիտական թանգարանի տնօրեն Հ. Խաչատրյանը, ում հեղինակները հայտնում են խորին շնորհակալություն:

¹⁴ Մ. Մելքոնյան, Ուրարտական Ժայռափոր դամբարաններ, Ե., 1993, էջ 23:

¹⁵ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. С. Оганесян, Эребуни, М., 1979, с. 11.

¹⁶ Павсаний, Описание Эллады (Այսուհետև՝ Պավս.) I, XXXVI, 3. Այս ուիետոս Պավսանիոսի աշխատության հղումները՝ տեքստում:

¹⁷ Այդ իրադարձությունների մասին առավել մանրամասն տես՝ Андокид. Речи или история святотатцев. С.-Пб 1996, Фукидид. История. М., 1981 VI, 27

հարգված քաղաքացիների դամբարանները (կՈՉր. I, II, 2, I, XXI, 6, I, XXII, 1, I, XXVI, 3, II, II, 4, VII, II, 6, VIII, XII, 4): Ճամփեզրին էր կանգնեցված Եվրիպիդեսի կենոտաֆը (կՈՉր. I, II, 2): Հատկանշական է, որ Աթենքում՝ Ակրոպոլիսում, գոյություն ունեւ հատուկ անցուղի, որը նախատեսված էր զոհաբերության ենթակա կենդանիներին քշելու համար¹⁸:

Ճանապարհների ծիսական դերը առկա է նաև Հայաստանում: Այսպես, թե՛ Մովսես Խորենացին, թե՛ Ագաթանգեղոսը հիշատակում են Արտաշատի ճանապարհին կանգնեցված Տիր-Ապոլոնի տաճարը¹⁹: Գառնիի տաճարը և դեպի այն տանող ճանապարհները գտնվում էին մեկ առանցքի վրա: Փաստորեն, տաճարներում զոհաբանը հանդիսանում էր տաճարական ճանապարհի տրամաբանական ավարտը²⁰:

Այս առումով արժանահիշատակ է Հռոմիկի տաճարական համալիրում գտնված փողոցը: Այն դուրս էր գալիս դեպի տաճարական համալիրի հարավային եզրը՝ քարափը: Փողոցի ողջ երկայնքով տեղադրված էին տարբեր կերտվածքի զոհարաններ: Միանշանակ է, որ այստեղ իրականացվում էին ծիսական բնույթի գործողություններ²¹:

Անտիկ աշխարհում ընդհանրապես և Հին Հունաստանում մասնավորապես քաղաքի կառուցապատումը ենթարկվում էր միասնական հատակագծի: Բոլոր պողոտաները և փողոցները ձգվում էին զուգահեռ և հատվում ուղիղ անկյան տակ: Նույն սկզբունքով՝ հին Արտաշատի փողոցները, բլրին մոտենալով, չէին շեղվում, այլ նույն ուղղությամբ աստիճաններով շարունակվում էին բլուրն ի վեր: Դեռևս Հիպպոդամոս Միլեթացին ընդգծում էր քաղաքի քառանկյուն հորինվածքը, որը պետք է կառուցապատվեր գլխավոր առանցքներով և անկյունագծերով²²: Հիպպոդամոսի տեսակետները իրենց զարգացումը ստացան Արիստոտելի աշխատություններում: Արիստոտելն առաջարկում է զուգորդել հիպպոդամյան եղանակը և փողոցների այնպիսի դասավորվածություն, որը կոճվարեցնի թշնամու կողմնորոշումը քաղաքում: Ըստ Արիստոտելի մեկնաբանների՝ փողոցների ցանցն իրենից ներկայացնում էր իրար զուգահեռ տեղադրված փողոցների համալիր²³: Պետք է նշել, որ փողոցների նմանօրինակ դասավորվածությունը նմանվում է հետագայում հռոմեացիների կողմից կիրառվող ճակատամարտի ժամանակ լեգիոնի տեղադրման կարգին²⁴:

Հայտնությունում նկարագրվող Նոր (Վերին) Երուսաղեմը նույնպես ունի քառանկյուն հատակագիծ. «Մեծ և սուրբ քաղաք Երուսաղեմը, որ իջել էր երկնքից, Աստծո մոտից: Եւ նրա պարիսպները մեծ և բարձր էին, ուներ տասներկու դուռ, տասներկու դռներին՝ տասներկու հրեշտակներ... Արևելյան կողմից՝ երեք դուռ,

¹⁸ И. Т. Кругликова. Античная археология. М., 1984, с. 43

¹⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Խոր.), Տիփսիս, 1913 II, ԽԹ, Ագաթանգեղոս, Հայոց Պատմություն(այսուհետև՝ Ագաթ.), Ե., 1983, III, 778, ՃԸ: Այսուհետև Խորենացու և Ագաթանգեղոսի աշխատությունների հղումները՝ տեքստում:

²⁰ Ա. Ջարյան, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Ե., 1986, էջ 62:

²¹ А. П. Акопян. Охмийский храмовый комплекс. В сб.: Археология, этнология и фольклористика Кавказа. с. 135, рис. 1.

²² Ա. Ջարյան, նշվ. աշխ., էլ 61:

²³ Аристотель. Политика, Сочинения в четырех томах. т. 4 М., 1984 VII, X, 4-5, տե՛ս նաև VII գրքի հ. 29 ծանոթագրությունը, էջ 771:

²⁴ М. М. Покровский, Военное дело у римлян во времена Цезаря, В кн.: Юлий Цезарь, Записки о галльской войне, С.-Пб.: 1998, с. 295.

«Պլատոնյան խաչերով» Յողմիկի կոթողը
Լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի

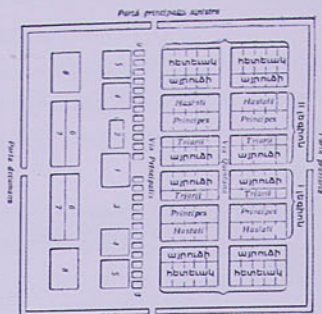

Գյուլիբուլաղի հուշարձանի
պաշտամունքային ավազանները
Լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի

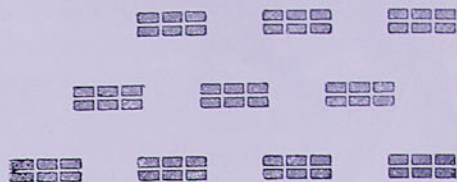
Գյուլիբուլաղի ժայռափոր մուտքը

Լուսանկարը՝ Զ. Հակոբյանի

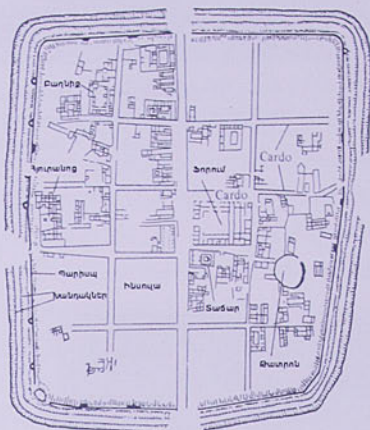

Նկ.1

Հռոմեական ճամբարի
հատակագիծը
(ըստ Մ.Պոկրոսկու)

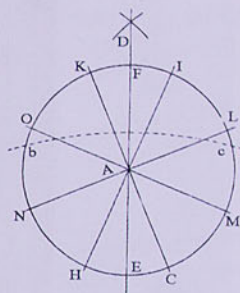
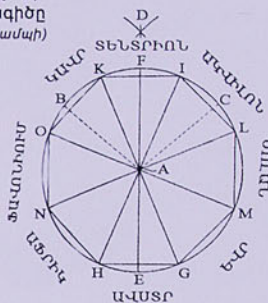
Հռոմեական լեգեոնի ACIES TRIPLEX-ը
(ըստ Մ.Պոկրոսկու)

Հռոմեական քաղաքի
հատակագիծը
(ըստ Ու.Բրենի եւ Դ.Տրամպի)

Քաղաքի օրինակելի հատակագիծը
(ըստ Արիստոտելի)

Հռոմեական քաղաքի տախազմման կարգը
(ըստ Վիտրուվիոսի)

հյուսիսային կողմից՝ երեք դուռ, հարավային կողմից՝ երեք դուռ և արևելյան կողմից երեք դուռ... Եւ նա ով խոսում էր իմ հետ իր ձեռքում ոսկե եղեգ ուներ, որպեսզի չափի քաղաքը և նրա դռները, նրա պարիսպները: Եւ քաղաքը քառակուսի էր, որչափ, որ նրա երկարությունն էր, նույնչափ էլ նրա լայնությունը, բարձրությունն էլ՝ նույնը»: (Հայտ ԻԱ-ԻԲ)²⁵: Ի դեպ, Մատենադարանի 8205 ձեռագրում գտնվող գծանկարը, որը պատկերում է Իսրայելի ցեղերի դասավորությունը անապատում Մովսիսական խորանի շուրջ, փաստորեն համապատասխանում է Վերին Երուսաղեմի՝ Հայտնությունում տրված նկարագրությանը²⁶: Քաղաքի միասնական ընկալման մասին խոսում է նաև այն փաստը, որ Մեգարայում դեպի ակրոպոլիս տանող ճանապարհին կանգնեցված էր Հիմնադիր -աստվածներին ձոնված գոհարանը (կՈՉր. I, XLII, 1): Քաղաքի միասնական ընկալումը հաստատագրված է նաև հայ իրականության մեջ: Խորենացին, նկարագրելով Երվանդակերտը, քաղաքի տարբեր հատվածները համեմատում է գեղեցիկ կույսի դիմագծերի հետ (Խոր., II, խբ): Ի դեպ, նույն համեմատությունը կա նաև Աստվածաշնչում՝ Երգ Երգոցում. «Հաճելի էս Երուսաղեմի պես» (Երգ Երգոց Զ 4): Նման նույնացում դիտարկվում է նաև Հայտնությունում (Հայտ ԺԱ 17):

Բնակավայրի միասնական ընկալման և այդ ենթատեքստում ճանապարհի դերի և նշանակության մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Հոդմիկի տաճարական համալիրում հայտնաբերված կոթողը: Այն գտնվել է տաճարական համալիրի պեղված հատվածից մոտ 100 մ հյուսիս-արևմուտք և իրենից ներկայացնում է ուղիղ անկյան տակ հատվող ակոսներով առաջացած ուղղանկյուն բարձիկներով զարդարված տուֆե եռակող բրգաձև ժայռաբեկոր²⁷: Սույն հուշարձանը դեռևս միակն է Հայաստանում և դրա մեկնաբանությունը խիստ բարդ է: Հատկանշական է այն փաստը, որ կոթողի վրայի պատկերը նման է պլատոնական՝ 45 աստիճան թեքված խաչի և որոշակի աղերսներ ունի կեռախաչի ինչպես նաև հռոմեական ռազմական ճամբարի հատակագծի հետ²⁸:

Հոդմիկի կոթողը որոշակի նմանություն ունի Հռոմի փողոցներում և խաչմերուկներում (օրինակ՝ Via Emilia) տեղադրվող կոթողների հետ: Սրանց վրա սովորաբար պատկերվում էր խաչ կամ պլատոնյան խաչ²⁹: Նշված պատկերները կարող էին հանդիսանալ հողաչափության գործիք՝ գնոմոնի վերարտադրություն: Ըստ Վիտրուվիոսի՝ գնոմոնը օգտագործվում էր քաղաքի հիմնադրման ժամանակ փողոցների ուղղությունները որոշելիս: Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ անկախ նրանից, թե ընդհանուր բնակավայրի հատակագիծը կլոր էր, թե ուղղանկյուն, փողոցները պետք է հատվեին ուղիղ անկյան տակ³⁰:

Հոդմիկի կոթողները կարող էին ունենալ նաև մի այլ՝ խորհրդանշական իմաստ

²⁵ Հարկ է նշել, որ Հայտնությունում չեն հիշատակվում փողոցները, սակայն դարպասների և կենտրոնական հրապարակի տեղադրության նկարագրությունը հուշում է այն միտքը, որ փողոցներն էլ պետք է հատակագծված լինեին կանոնավոր և փոխադրահայաց:

²⁶ Ա. Շ. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստը, Ե., 1955, էջ 423, նկ. 891:

²⁷ Հ. Հակոբյան, Վաղ խաչքարերի մի բնորոշ դասի մոտակա նախատիպերի մասին, Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր, Ա. Մանուկյանի հիշատակին նվիրված գիտաժողով, Ե., 1997, էջ 18-20:

²⁸ М. М. Покровский, նշվ աշխ., էջ 294.

²⁹ J. Rykwert, The Idea of a Town. Princeton, 1988, p. 50-51, fig. 12.

³⁰ Ветрувий, Десять книг об архитектуре. М., 2005, I, VI, 11-13, տես նաև с. 209, Примечание 13 к кн. I. " У. Брей, Д. Трамп. Археологический словарь, М., 1990, с. 70.

և դրված լինել տաճարում: Նմանապես՝ Հռոմի տաճարներում ևս խաչի պատկերով կոթողներ կարող էին տեղադրվել: Այսպես Լամբեսիում պեղված Ասկլեպիոսի տաճարի քարերից մեկին ամրացված էր բրոնզե խաչ, որի խաչաթևերին գրված էին «antiqua» և «postiqua» բառերը³¹:

Հին Հռոմում որպես *templum* կարող էր ընկալվել ոչ միայն ցանկացած պաշտամունքային կառույց, այլև քաղաքը և ռազմական ճամբարը: Հռոմում քաղաքի բաժանումը փողոցներով առանձին թաղամասերի նույնացվում էր *templum*-ի մասերի բաժանման հետ: Քաղաքի սրբազորման ավանդույթը Հռոմում ուներ հին ավանդույթներ: Այսպես, քաղաքը սրբազորված էր դեռևս Էտրուսկյան ավանդույթի համաձայն: Քաղաքի հատակագծման սրբազան սկզբունքներին հարազատ՝ կենտրոնական փողոցները պետք է հատվեին քաղաքի կենտրոնում՝ ստեղծելով յուրատեսակ խաչ, որը պետք է մարմնավորեր կենարար ուժը, սրա աղբյուրն էր քաղաքի կենտրոնում գտնվող պաշտամունքա-վարչարարական կենտրոնը³²: Խաչը դիտվել է նաև որպես երկրի կենտրոն (Ռենե Գենոն): Եվրոպական մոզական շրջանը բաղկացած էր երեք համակենտրոն շրջաններից՝ հատված խաչաձև ծայրերով, միմյանց խաչված երկու տրամագծերից: Ըստ Պլատոնի՝ նման խաչի ձևը ենթադրում էր աստվածային ուժ, և այն օժտված էր առանձնահատուկ մոզական հատկություններով³³:

Քառանկյուն հմայիլի մեջ ներգծված պլատոնյան խաչ հայտնաբերված է նաև Գետաշենում: Քառակուսու մեջ ներգծված կեռիսաչ հայտնի է Մուսիերիից, իսկ շրջանակի մեջ ներգծված խաչ կամ կեռիսաչ՝ Լճաշենից: Խաչ, պլատոնյան խաչ և կեռիսաչ պատկերված է նաև Լճաշենից և Վանաձորից հայտնաբերված կավանոթների, ինչպես նաև Կարմիր Բլուրի գոհարանի ու Լճաշենյան և Կարմիր-բլուրյան ֆալոսների վրա³⁴:

Ախթալայի գոտու վրա պատկերված մարտակառքի անիվները ներկայացնում են համակենտրոն շրջանակների մեջ ներգծված պլատոնյան խաչեր: Այդ պատկերը Հ. Բարայեյանի կողմից մեկնաբանվում է որպես արևի աստվածության պատկեր³⁵: Խաչեր, պլատոնյան խաչեր և կեռիսաչ պատկերված են նաև Վանաձորի «Դիմացի թաղից», ինչպես նաև Էլառի հ. 2 դամբարանից հայտնաբերված մեդալիոնների վրա³⁶: Պլատոնյան խաչ պատկերված է նաև Ղունիբից և Մեծամորից հայտնաբերված ծիսական հացի դրոշմիչների վրա³⁷:

Ուսումնասիրելով Հռոմի կոթողը, կարելի է առաջարկել դրա երկու հավանական բացատրություն: Հռոմի կոթողը կարող էր հանդիսանալ Արևի խորհրդանշական պատկեր կամ, հավանաբար, սրբազան տարածքի (տվյալ դեպքում տաճարական համալիրի) խորհրդանշական հատակագիծ:

³¹ J. Rykwert, նշվ աշխ., էջ 49:

³² А. Наговицын, Мифология и религия этрусков, М., 2000, с. 67-68.

³³ Энциклопедия: Символы, Знаки, Эмблемы (Сост. Э. Багдасарян и др.) М., 2005, с. 34, 247, 252

³⁴ С. А. Есаян, Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, Советская Археология 1968 N 2, с. 256-257, рис. 1-2, նույնի՝ Скульптура Древней Армении. Е., 1980, таб. 57 (1,2), Հ. Բարայեյան, Պաշտամունքն ու հավատալիքները ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Ե., 1972, էջ 46:

³⁵ Հ. Բարայեյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

³⁶ Բ. Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, Ե., 1979, էջ 108-110, նկ. 137, 140, աղ. XXIX:

³⁷ К. Х. Кушнарева, Древнейшие памятники Двина, Е., 1977. с. 58, Բ. Խանգաղյան, Կ. Մկրտչյան, Բ. Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 132:

Բնակավայրերի խորհրդանշական հատակագծի պատկերները հայտնի են դեռևս հնագույն ժամանակներից: Չաթալ Հույուքի նեոլիթյան բնակավայրի VII հորիզոնի սրբավայրում հաստատագրված որմնանկարը պատկերում է քաղաքը և Հասան-դադի ժայթքող հրաբուխը³⁸: Քաղաքի գծանկարային պատկերի մասին հիշատակվում է նաև Աստվածաշնչում. «Դու էլ, մարդու որդի, քեզ համար մի աղյուս առ, այն դիր քո առաջ, դրա վրա կնկարես Երուսաղեմ քաղաքը, շուրջը կհաստատես նրա պաշարումը: Նրա շուրջը մարտական աշտարակներ կշինես և կըրջապատես պատնեշներով, շուրջը բանակներ կկանգնեցնես ու նետաձիգներ կդնես չորս կողմը» (Եզեկ. Դ 1-2): Այս վերջին տողերից պարզ է դառնում, որ տվյալ աղյուսն օգտագործվում էր զուտ ծիսական նպատակներով:

Փողոցի ընկալումը, որպես պաշտամունքային մաքուր վայր շարունակվում էր նաև միջնադարյան շրջանում: Քրիստոնեության մեջ խորհրդանշական իմաստ է ստացել դեպի Գողգոթա տանող ճանապարհը, սակայն ակնհայտ է, որ այն որոշակի խորհրդանշական իմաստ ուներ նաև Երուսաղեմում՝ նկատի ունենալով մահվան դատապարտվածներին այդ ճանապարհով դեպի Գողգոթա տանելը (ըստ Ավետարանի Գանգ կամ Գազաթ) (Մատթ. ԻԷ 32-34, Մարկ. ԺԵ 21-24, Դուկ. ԻԳ 25-31, Հովհ. ԺԹ. 47): Նույն կերպ սրբագործված է նաև ճանապարհը դեպի Երուսաղեմի մուտքը (Մատթ. ԻԱ 1-12, Մարկ. ԺԱ 5-12)³⁹: Պարականոն ավետարաններից մեկում նշվում է, որ սրբազան լվացումների վայրը գտնվում է տաճարի բակից դուրս⁴⁰:

Դեռևս Ագաթանգեղոսը նշում է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը «նոյնպես և ի յելս և մուտս ճանապարհաց և ի փողոցս և ի հրապարակս և ի ճանապարհակիցս պահ և ապաւեն գերկրպագեալն յամենեցունց գնոյն նշան (խաչը) կանգնեցնէր» (Ագաթ. ՃԸ 782): Արցախում՝ Վանքասարի ժայռափոր համալիրում դեպի քարանձավային եկեղեցական համալիր, ինչպես նաև պաշտամունքային, հանգստի հարթակներ ու հանգստարան հասնում էին ժայռափոր աստիճաններ, որոնք սկսվում են լեռան ստորոտից և բեկվելով տանում են դեպի եկեղեցի⁴¹: Հատկանշական է, որ Վանքասարի ժայռափոր համալիրի քարոզման հրապարակի հատակին հայտնաբերված է ներգծված ուղղանկյուն և եռանկյուն գծապատկերներից բաղկացած պատկերաքանդակ: Այն, հավանաբար, ներկայացնում էր տիեզերքի խորհրդանշական կառուցվածքը (մանդալա)⁴²: Վանքասարի պատկերաքանդակի մեկնաբանությունը որպես «մանդալա» չի հակասում Հոդմիկի կոթողի՝ որպես տարածքի կամ բնակավայրի սիմվոլիկ մանրակերտի մեկնաբանությանը⁴³:

³⁸ Дж. Мелларт, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982, с. 85, տե՛ս նաև՝ Հ. Հակոբյան, Տաճարի հինարևելյան և անտիկ մոդելը. Գիտելիք, խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ. Միջազգային առաջին գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Ե., 2006, էջ 9-18:

³⁹ Տե՛ս նաև՝ Ստեփաննոս Միսեցի, Մեկնութիւն չորից անտարանչացն, (այսուհետև՝ Սյունեցի), Ե., 1994, էջ 95 (այսուհետև Ստեփաննոս Սյունեցու աշխատության հղումները՝ տեքստում):

⁴⁰ Pap Oх. 840 В кн.: Апокрифы древних христиан. М., 1989, с. 45.

⁴¹ Հ. Միմոնյան, Հ. Մանամյան, Վանքասարի հուշարձանները, Հուշարձան Գ, Ե., 2005, էջ 189, նկ. 5-6:

⁴² Նույն տեղում, էջ 171, Հ. Միմոնյան, Արցախի և ազատագրված շրջանների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, Հ. Միմոնյան, Հ. Մանամյան, Ա. Գևորգյան, Արցախի և ազատագրված շրջանների 1990-2005 թթ. հնագիտական հետազոտությունների հիմնական արդյունքները, (ցուցահանդեսի ցանկ), Ե., 2007, էջ 12:

⁴³ Քաղաք-Տիեզերք կապի և այդ ենթատեքստում քաղաքի բաժանման մասին մանրամասն տես՝ Ա. Զարյան, նշվ. աշխ., էջ 146-161: Տե՛ս նաև՝ Հ. Հակոբյան, Տիեզերքի պատկերագրությունը հին Հայաստանում, Մաշտոցյան Զ ընթերցումներ, Օջական, 2004, էջ 20:

Դիցարանական աղբյուրներում և Աստվածաշնչում բազմիցս նշվում է, որ աստվածների բնակավայրը քաղաք էր⁴⁴: Երկնային արքայությունը որպես քաղաք էր պատկերում նաև Աստվածաշնչի միջնադարյան մեկնիչ Ստեփանոս Սյունեցին (Սյունեցի, էջ 35): Բացի այդ, Ստեփանոս Սյունեցին իր մեկնություններում ուղղակիորեն հիշատակում է դեպի երկնային թագավորություն և դժոխք տանող ճանապարհները (Սյունեցի, էջ 54): Ինչպես և քաղաքը, փողոցը ևս ունի սիմվոլիկ իմաստ (Ղուկ. ԺԴ 21-22) (Սյունեցի, էջ 123): Ամենայն հավանականությամբ, երկնային արքայության՝ որպես քաղաք ընկալումը մեծապես կախված է տվյալ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակից և ուրբանիզացիայի աստիճանից:

Հողմիկի և Վանքասարի գծապատկերները հաճախ հանդիպում են նաև հայկական մանրանկարներում: Մասնավորապես ներգծված ուղղանկյուններով և զուգահեռ հատվող գծերով զարդարված են Աստվածամոր գահը (1378 թ. Գրիգոր Տաթևացու կողմից ծաղկված 1297 թ. Հովհաննես Եղեգիսցու ձեռագիր՝ Մատենադարանի 7482 ձեռագիր), Ղազարոսի գերեզմանը (1392 թ. ձեռագիր՝ Խիզան, ծաղկող Ռստակես, Մատենադարանի ձեռագիր 7629), Մարկոս ավետարանիչի սեղանի պատվանդանը (1237 թ. ձեռագիր, Գրիգոր գրիչ, Մատենադարանի ձեռ. 7700), Դրախտի դուռը (1268 թ. ավետարան՝ ծաղկող Թորոս Ռոսլին, Մատենադարանի ձեռ. 10675), Հիսուսի գերեզմանը Հարության տեսարանում (1420 թ. ձեռագիր՝ Պսակ ծաղկող, Մատենադարանի ձեռ. 4826), Հիսուսի խաչափայտը (ծաղկող Սարգիս Պիծակ, Երուսաղեմի ձեռ. 1973), Հիսուսի խաչափայտը (1610 թ. ձեռագիր՝ ծաղկող Հակոբ Ջուղայեցի Մատենադարանի ձեռ. 7639)⁴⁵: Հետաքրքիր է Մատենադարանի 3722 ձեռագրի լուսանցազարդը, որը պատկերում է ձկնից աճած կենաց ծառ, կենտրոնում ունի երկու ներգծված ուղղանկյունների պատկերը, ընդ որում ուղղանկյունները փաթաթված են կենաց ծառի ճյուղերով: Նույն ձևով (որպես կենաց ծառ) Ա. Մնացականյանը մեկնաբանում է Մատենադարանի 4893 ձեռագրում՝ պատվանդանին դրված սափորի պատկերը: Ընդ որում պատվանդանը զարդարված է ներգծված ուղղանկյուններով: Երկրորդ և երրորդ ուղղանկյունները իրար էին միանում անկյունագծերով, իսկ չորս հատվածներում պատկերված են երկրաչափական սեղանի տեսք ունեցող նշաններ⁴⁶: Ակնհայտ է, որ այստեղ նման նշանները կարող են նշանակել Աստծո արքայությունը քաղաքի պատկերով:

Սակայն, հողմիկյան գծանկարին առավել նման են 1392 թ. Սարգիս Խիզանեցու ծաղկած Ավետարանում (Մատենադարանի ձեռ. 3717) ոտքերի լվացման տեսարանում և 1403 թ. Զաքարիայի կողմից ծաղկած Ավետարանում պատվիրատուի դիմանկարի (Մատենադարանի ձեռ. 4023), 1460 թ. Հովհաննես Խիզանեցու Ավետարանի (Մատենադարանի ձեռ. 7566) պատվիրատուների նկարի մանրանկարի վերին հատվածները⁴⁷: Բացառված չէ, որ տվյալ դեպքում մանրանկարիչն ի նկատի ուներ երկնական արքայությունը:

Հողմիկյան տիպի գծանկարների զուգահեռները պատկերված են ոչ միայն մանրանկարների վերին հատվածում: Նման պատկերով զարդարված է Աստվածածնի

⁴⁴ См. у Э. Н. Темкин, В. Г. Эрман, Мифы древней Индии, М., 1986, с. 262.

⁴⁵ E. Korkhmazian, I. Drampian, H. Hakopian, Armenian miniatures of the 13-th and 14-th Centuries, The Matenadaran collections, Leningrad, 1984, tab. 24, 49, 55, 81, 103, Г. Акопян, Миниатюра Васпуракана XIII-XV вв., Е., 1989, рис. 42, 44, 67, Ա. Գևորգյան, Հայկական մանրանկարչություն, Դիմանկար, Ե., 1982, նկ. 36, 47, 68:

⁴⁶ Ա. Շ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 107, 471, նկ. 278, 968:

⁴⁷ E. Korkhmazian, I. Drampian, H. Hakopian, նշվ. աշխ., նկ. 48, Ա. Գևորգյան, նշվ. աշխ., նկ. 47, 59:

մահվան մահիճը Վերափոխման տեսարանում Զաքարիա գրիչի 1385 թ. ձեռագրում (Մատենադարանի ձեռագիր 4870)⁴⁸: Մարտիրոս ծաղկողի 1461 թ. Ավետարանում (Մատենադարանի ձեռ. 9717) խաչափայտի մոտ պատկերված պատվիրատուները կանգնած են հողմիկյան պատկերաքանդակը հիշեցնող հարթության վրա: Նույն զարդանախշումն ունի Պողոս Առաքյալի և Հիսուսի ոտքերի տակի տապաստը (1435 թ. Մեկնություն Մեծոփականքից՝ Մատենադարանի ձեռ. 1380 և 1649 թ. Հայրապետ ծաղկողի Աստվածաշունչ՝ Մատենադարանի ձեռ. 189)⁴⁹: Հողմիկյան գծանկարն առկա է նաև Աղավնաձորի 1001 թ խճաքարի վրա: Նման զարդանախշով զարդարված է խաչքարի «Գողգոթա» հատվածը⁵⁰: Տվյալ դեպքում կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մանրանկարիչն ի նկատի ուներ բնակելի աշխարհը, որի արտացոլումներից է քաղաքը:

Ճանապարհի սրբագործման փաստը երևան է գալիս նաև ժողովրդական բանահյուսությունում: Դրա մասին են վկայում Մասունում Միերի ճանապարհի և Վիշապի ճանապարհի տեղանունները⁵¹: Այսպիսով, հնագիտական, դիցաբանական, գրականագիտական և աստվածաբանական նյութի համադրությունը ցույց է տալիս, որ ճանապարհը և փողոցը, հանդես գալով մի դեպքում որպես առանձին երևույթ, մյուս դեպքում, որպես քաղաք սոցիո-մշակութային երևույթի բաղադրատարր, իրենց մեջ միավորում են խորհրդանշականը և գործառականը: Ընդ որում, ինչպես հին աշխարհում, այնպես էլ ամենայն հավանականությամբ միջնադարում, այս երկու գործառույթներն էլ անբաժան են:

⁴⁸ **Ա. Աթիլյի**, նշվ. աշխ., նկ 32:

⁴⁹ **Ա. Գևորգյան**, նշվ. աշխ., նկ. 53, 60, 71:

⁵⁰ **Լ. Ազարյան**, Հայկական խաչքարերը, Ս. Էջմիածին, 1973, նկ. 18-19:

⁵¹ **Ա. Ղանալանյան**, Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ 222, **Վ. Պետոյան**, Մասունի ազգագրությունը, Ե., 1965, էջ 386: